

Csurgó Dénes

A KOPPENHÁGAI ÁLLOMÁS

A GLOBÁLIS IGAZSÁGOSSÁGI
MOZGALOM ÉS AZ ENSZ KLÍMACSÚCS¹

¹ Ezen tanulmány a Budapesti Corvinus Egyetem 2010-es Politikatudományi TDK szekcióba leadott dolgozatom rövidített és némileg átdolgozott verziója. Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet konzulensemnek, Boda Zsoltnak, továbbá Scheiring Gábornak, aki beengedett könyvtárába. Emellett számos aktivistával folytatott koppenhágai beszélgetés szintén segítségemre volt gondolataim rendszerezése és összefoglalása során.

Az ENSZ Éghajlat-változási Keretegyezményének 15. konferenciáját végig tüntetések és civil akciók kísérték, amelyek több ezer aktivistát vonzottak Európából és az egész világról. A koppenhágai „alternatív csúcs” résztvevői nemcsak nyomást akartak gyakorolni a hivatalos programon részt vevő döntéshozókra, hogy szigorú és jogilag kötelező érvényű kibocsátáscsökkentési megállapodás szülessen, hanem egy olyan radikálisan új éghajlat-politikát követeltek, amelyben az igazságosság, a hatalom és a szennyezés elosztásának kérdései kerülnek a középpontba. Az így kialakulni látszó éghajlat-igazságossági mozgalom tehát az 1990-es és 2000-es évek globalizációkritikus vagy globális igazságossági mozgalmának változataként értelmezhető, amely – reagálva a globális kapitalizmus változásaira és az újonnan felmerülő problémákra – a neoliberalizmus helyett immáron a kialakuló „zöld kapitalizmust” és a klímaváltozás kezelését állítja a középpontba. A tanulmányban ezt az új mozgalmat és annak koppenhágai szereplését elemzem három jellemző alapján: (1) miként képes a mozgalom az éghajlatváltozást új értelmezési keretbe helyezni; (2) milyen mobilizációs struktúrákon keresztül történt az új ügy, és szűkebben a vizsgált ENSZ klímacsúcs körüli mozgósítás, és ezek mennyiben térnek el a korábban létrejött struktúráktól; és (3) milyen külső tényezők határozták meg a mozgalom lehetőségeit, mozgásterét és eredményességét. Célom végső soron bemutatni, mit jelenthet a koppenhágai állomás a globalizációkritikus mozgalom történetében.

BEVEZETÉS

Naomi Klein kanadai újságíró, a globalizációkritikus mozgalom egyik ideológusa a seattle-i WTO-ellenes tüntetések 10. évfordulóján, 2009. november 30-án Koppenhágáról írt a *The Nation* című amerikai hetilap hasábjain. A sajátjával együtt más aktivisták véleményét is tolmácsolta, amikor azt jósolta, hogy 2009. december 7–18. között a dán főváros egy a Seattle-ben megrendezetthez hasonló történelmi eseménynek ad majd helyet. Ennek keretében ugyanis több tízezer aktivista gyűlik össze a világ minden tájáról, hogy az ENSZ Éghajlat-változási Keretegyezményének (United Nations Framework Convention on Climate Change, UNFCCC) 15. konferenciája alatt az utcáról gyakoroljon nyomást a teremben ülő politikusokra, döntéshozókra. Klein írásában egy „veterán” aktivistát, David Solnit idézi: „Ha Seattle volt a mozgalmak mozgalmának alakuló bulija, akkor talán Koppenhága lehet a nagykorúsága ünnepe” (Klein 2009b). A koppenhágai „alternatív csúcs” résztvevői nemcsak nyomást akartak gyakorolni a hivatalos programon részt vevő döntéshozókra, mégpedig hogy szigorú és jogilag kötelező érvényű kibocsátáscsökkentési megállapodás szülessen, hanem a klímaváltozás kezelésének és megelőzésének olyan módját is követelték, amely meghaladja a pusztán piaci és technológiai jellegű megoldási

javaslatokat, és egyúttal az éghajlat emberi tevékenység miatti változása okozta hatások egyenlőtlen eloszlására és globális társadalmi hatásaira is reflektálnak. Ezen aktivisták, szervezetek és mozgalmak többsége a klímaváltozást a kapitalizmus válságjelenségeként értelmezi, amelyért magától értetődően a fejlett nyugati társadalmak fogyasztását és gazdaságaik profitorientáltságát okolják. Az ENSZ-klímacsúcson tárgyalt megoldásokat – mint a szén-dioxid-kvóta kereskedelme – a gazdasági és politikai elit „szokásos” üzletmenetének megőrzésére tett kísérletnek tekintik, amelyek nem veszik figyelembe a globális egyenlőtlenségeket, sőt új eszközöket teremtenek azok elmélyítésére. Mindamellett ráadásul az éghajlatváltozás kezelésére sem alkalmasak.

A koppenhágai civil tiltakozás és találkozó tehát egy kísérletként értelmezhető arra nézve, hogy az éghajlati igazságosság fogalma köré olyan széles és sokszínű mozgalmi koalíció épüljön, amely az 1990-es és 2000-es évek anti-neoliberális tiltakozásaihoz hasonlóan a környezetvédőktől a feministákon, radikális baloldaliakon át a fejlődő országok kistermelő földműveseinek és őslakos közösségeinek mozgalmáig képes a szolidaritás érzését és az együttműködés lehetőségét megteremteni. A Koppenhágában jelen lévő civil aktorok jelentős mértékben azonosak azokkal a szereplőkkel, akik a neoliberalizmus elleni kampányokban részt vettek. Taktikaik és követeléseik szintén hasonlóak. Az így kialakulni látszó *éghajlat-igazságossági mozgalom* tehát az 1990-es és 2000-es évek globalizációkritikus vagy globális igazságossági mozgalmának változataként értelmezhető, amely reagálva a globális kapitalizmus változásaira és az újonnan felmerülő problémákra, a neoliberalizmus helyett immáron a kialakuló „zöld kapitalizmust” és a klímaváltozás kezelését középpontba állítva küzd a globális igazságosságért.

Jelen tanulmányomban bemutatom, hogyan próbál a globális civil társadalom a klímaváltozás kérdésének tematizálásával, illetve annak kritikai középpontba állításával új elemeket bevonni a globalizációról szóló vitába, továbbá elemzem, mit is jelentett a koppenhágai állomás a globális igazságossági mozgalom számára és annak történetében.

TÁRSADALMI SZEREPLŐK A GLOBÁLIS POLITIKÁBAN: A GLOBÁLIS CIVIL TÁRSADALOM KÉRDÉSE

Evidencia, hogy a globalizáció folyamatai átalakították a politikaformálás nemzetközi folyamatát. A kutatók az 1970-es évektől felfigyeltek a „transznacionalizálódás” jelenségére, azaz hogy a nemzetállamok kormányain kívül egyéb transznacionális szereplők, multinacionális vállalatok, nemzetközi tudományos szervezetek, civil szervezetek és aktivista

csoportok is megjelennek a nemzeti szint feletti politikai döntések alakításában (Boda 2004: 187; Keck és Sikkink 1998: 29; Wapner 2005: 352). Azóta ezen nem kormányzati szereplők részvétele a „globális kormányzás” koncepciójában intézményesült, és így a nemzetközi politikát nem államok kapcsolataként, hanem a társadalom kapcsolatainak analógiájára számos, különböző érdekekkel és értékekkel rendelkező szereplő cselekvéseinek összehangolásaként értelmezzük (Boda 2006: 6).

Helmut Anheiernek, a téma jeles kutatójának szavaival élve a globális civil társadalom „kialakuló valóság és kialakuló fogalom egyszerre” (Anheier et al. 2004: 323). A kifejezés – akárcsak az azt alkotó egyes elemek – nehezen definiálható, ugyanakkor éppen jelentése tisztázatlansága miatt rendkívül divatos és sokat használt, már-már közhely-váló fogalom. A nyugati mainstream politikai szóhasználatban a civil társadalom főként a nyugati típusú liberális demokrácia terjesztőjeként, egyfajta politikai laissez-faire-ként, a neoliberalizmus politikai megfelelőjeként él, amely utóbbi előkészíti a gazdasági globalizáció terjedését. A civil aktorok számára viszont inkább a demokrácia radikalizálását és a politikai hatalom újraelosztását, az államra és nemzetközi intézményekre gyakorolt nyomás lehetőségét jelenti (Anheier et al. 2004: 29).

Általánosságban is megállapítható talán, hogy a „civil társadalom” és a „globális civil társadalom” kifejezések erős normatív töltettel bírnak, és a közös emberi értékek melletti elköteleződést (és így azok létezésének elismerését) feltételezik. Anheier, Glasius és Kaldor szándékosan leíró definíciót adnak ez utóbbi fogalom meghatározására:

„A globális civil társadalom a család, az állam és a piac közötti elképzelések, értékek, intézmények, szervezetek, hálózatok és egyének színtere, amely a nemzeti társadalmak, politikai rendszerek és gazdaságok határain *túl* működik” (Anheier et al. 2004: 38).

A „globális civil társadalom” fogalmát használó szerzők elemzéseikben arra koncentrálnak, hogy milyen tényezők határozzák meg a résztvevők identitását, illetve mely ügyek mellett, továbbá mivel/kikkel szemben határozzák meg magukat. Richard Falk azt hangsúlyozza, hogy a civil társadalom globális jellegét annak globális irányultságával magyarázza, minthogy a gazdasági globalizáció általa károsnak érzékelt hatásaira reagál. Ő vezeti be az „alulról jövő globalizáció” fogalmát, ami alatt a globális piaci erők (és nemzetközi intézmények) által képviselt „felülről jövő globalizáció” ellen fellépő transznacionális társadalmi aktivizmust érti.

„Az alulról végbemenő globalizáció történelmi szerepe abban áll, hogy a felülről véghezvitt globalizáció negatív jelenségeivel szemben kihívást intézzen és alakítsa azokat, egyrészt azért, hogy alternatív ideológiai és politikai teret nyújt a jelenlegi piaci orientációjú és államközpontú szemléletmódok uralmával szemben, másrészt azért, hogy

szembeszáll azokkal a túlzásokkal és torzulásokkal, amelyek megjelenése valóban a gazdasági és kulturális globalizáció jelenlegi fázisának tudhatók be” (Falk 2007: 30).

Mindkét meghatározásban alapvető azonban, hogy az identitásképzés közös eleme és a világrenddel kapcsolatos értékek konceptualizálására koncentrálnak.

Hasonló gondolat jelenik meg a fent említett szerzőktől eltérő elméleti háttérrel rendelkező Michael Hardt és Antonio Negri *Empire* című könyvében, amelyet 2000-es megjelenésekor sokan a „21. század Kommunista Kiáltványának” tartottak (Mouffe 2007: 54). Hardt és Negri többek között a globális piac és termelés áramkörei mellett kialakult új globális rendről, a szuverenitás új formájáról ír, amelyet Birodalomnak neveznek. Utóbbi egy „decentralizált, deterritorizáló hatású irányító apparátus, amely a maga nyitott, táguló határain belül egyre inkább megtestesíti a teljes globális valóságot” (Hardt és Negri 2000: xii). A Birodalommal szemben pedig megjelenik az utóbbit a globális kapitalista termelésben való részvételével fenntartó „új proletariátus”, a Sokaság, amely közvetlenül a Birodalommal áll szemben mint elnyomójával, és a Birodalom által „elsimított térben” (amelyben az Első és Harmadik Világ immár mindenhol megtalálható) globális jellegű politikai követelésekkel állhat elő.

„[A] sokaság kreatív erői képesek arra is, hogy autonóm módon létrehozzanak egy ellen-Birodalmat, a globális áramlatok és csere alternatív politikai szerveződését. A Birodalom ellen, annak felforgatása (szubvertálása) érdekében folyó küzdelmek, valamint azok, amelyek egy valódi alternatíva megvalósítása érdekében folynak, tehát magán a birodalmi szinten folynak majd le” (Hardt és Negri 2000: xv).

A szerzők szerint a Sokaság bármilyen küzdelme a világon direkt módon a Birodalom elleni küzdelem, amely ily módon egy globális politikai csoport, osztály nevében zajlik. Ez utóbbi gondolat hasonló ahhoz az állításhoz, amelyet Falk és Anheier tesznek, amennyiben szerintük a globális civil társadalom politikai tevékenységét annak irányultsága és nem feltétlenül a tevékenység földrajzi kiterjedése vagy relevanciája teszi globálissá (Tarrow 2000). Ahogyan azonban mindkét nézet kritikusai kifejtik, előbbiek ezzel indokolatlanul leértékelik a lokális autoritások és a nemzetállamok, illetve a velük szembeni küzdelem fontosságát, amelyek még mindig a társadalmi szereplők politikai tevékenységének legfontosabb részei. A küzdelem tehát nem képzelhető el kizárólag globális szinten. Ezek a szerzők főként nemzetközi társadalmi mozgalmak felépítésének és működésének empirikus kutatásával foglalkoznak, és mivel kutatási eredményeikben nem találnak igazolást a „globális civil társadalom” létezésére, helyette inkább a „transznacionális civil társadalom” kifejezést használják kutatásuk tárgyának leírására (Giugni et al 2006; Keck – Sikkink 1998; Tarrow 2000).

Richard Falk viszont azért nem tartja megfelelőnek a transznacionális civil társadalom kifejezést, mert „az aktorok identitását túlságosan is a nemzeti identitás talajába ágyazza, és figyelmen kívül hagyja, hogy a cél bizonyos fókig nem elsősorban a határok áttörése, hanem egy olyan politikai közösség létrehozása és működtetése, amely megfelelő egy globális falu számára” (Falk 2007: 29). Bárhogy is nevezzük és elemezzük, az 1990-es évek végén és a 2000-es években a világ számos szervezete és mozgalma, aktivisták százezrei fogtak össze a neoliberais globalizáció ellen a saját maguk által globális igazságossági mozgalomnak nevezett, a mainstream médiában antiglobalizációs mozgalomként elhíresült tömörülésben, hogy megpróbálják megváltoztatni a gazdasági fejlődésről és a hatalomról a fejekben élő hegemon elképzeléseket.

A TÁRSADALMI MOZGALMAK VIZSGÁLATA

A társadalmi mozgalmaknak, ezen belül is az éghajlat-igazságossági mozgalomnak és annak koppenhágai szereplésének elemzésére a legmegfelelőbb elméleti keretnek három amerikai mozgalomkutató, Doug Mcadam, Sydney Tarrow és Charles Tilly által kidolgozott dinamikus relacionista megközelítést találtam.² Ez a megközelítés a mozgalmak három tényezőjét, *a keretezést, a mobilizációs struktúrát, a politikai lehetőségstruktúrát* és ezek egymásra hatását elemzi (Boda – Scheiring 2006: 46; Giugni et al. 2006: 7). A továbbiakban röviden kifejtem, mit ért az elmélet a társadalmi mozgalmak ezen tényezői alatt.

Minden társadalmi mozgalom alapvető jellemzője, hogy képes kialakítani a *valóság olyan közös értelmezését*, amely a kollektív önmeghatározás és szolidaritás alapját képezi, és ezzel mobilizálja „tagjait”, hogy kollektíven föllépjenek valamilyen változásért, vagy éppen szembeszálljanak valamilyen változással (della Porta 2007: 6). A közös értelmezési keret megalkotásával (*framing*) a jelenlegivel szemben kialakít egy elképzelést egy vágyott alternatív berendezkedésről, világról, és ezzel ki is lép az intézményesült politika rutinjából.

A keretelemzés (*frame analysis*) Erving Goffman konstruktivista társadalomelméletéből származik, amelynek nagyon fontos megállapítása, hogy a valóság társadalmilag felépített, és érzékelését nagyban befolyásolják a különböző, mankóul szolgáló értelmezési keretek, interpretációs sémák (Boda – Scheiring 2006: 46; Török 2005: 53). A mozgalmak számára az értelmezési keret kialakítása két szempontból is hangsúlyos. Egyrészt

2 Terjedelmi okok miatt nem térhetek ki a mozgalomelméletek különböző iskoláira és irányzataira, amelyek szintetizálására tesz kísérletet a fent említett megközelítés. A párhuzamosan fejlődő amerikai és európai mozgalomelméletekről és a dinamikus relacionizmusról lásd Boda és Scheiring összefoglalóját (2006: 43–48).

a mozgalom és a szélesebb társadalom közötti interakció elősegítése miatt, hiszen egyik fő törekvésük, hogy témáikat és hozzáértelmezéseiket népszerűsítsék, beépítsék a köztudatba, és az általuk képviselt ügy mellé állítva a közvéleményt nagyobb közpolitikai befolyáshoz jussanak. A másik aspektus az értelmezési keretek kialakítása a mozgalmon belüli identitásképzés és mobilizáció szempontjából. David A. Snow-t idézve: „egy csoport általi tudatos stratégiai törekvés a világról és saját magukról alkotott felfogás alakítására a kollektív cselekvés motiválása és legitimálása érdekében” (Keck – Sikkink 1998: 3).

A globális igazságossági mozgalomban az értelmezési keret(ek) konstruálása különösen fontos kérdés, hiszen nem egy egységes ideológiával rendelkező mozgalomról, inkább hálózatok hálózatáról (Szabó 2001: 167) vagy mozgalmak mozgalmáról (Scheiring 2008: 104) beszélünk, amelynek keretében történelmileg külön fejlődő mozgalmi családokat (zöldek, régi és új baloldaliak, emberi jogi, fejlesztéspolitikai és fogyasztóvédő aktivisták, feministák, békemozgalom stb.) fűz koalícióba egy vezérlő keret (*master frame*) (Giugni et al. 2006: 15). A vezérlő értelmezési keret azoknak a „brókerügyeknek” a közös értelmezése, amely ügyek köré szervezett kampányok alatt kialakult maga a globalizációkritikus mozgalom (della Porta 2007: 15). Ilyen „brókerügy” volt a kereskedelem és a tőkeáramlás liberalizációjának kísérlete, általánosságban véve tehát a neoliberalizmus nemzetközi intézményesülése. Az ehhez kapcsolódó vezérlő keret a mozgalom egyik jelszavával érzékeltethető a legjobban: „lehet más a világ” (*another world is possible*). A vezérlő keret alakítja ki a vertikális szolidaritást és így az együttműködés lehetőségét a különböző mozgalmi családok és csoportok között, míg az ennek alárendelt vagy inkább ebből eredeztethető specifikus keretek a különböző háttérű és beállítottságú mozgalmak és hálózatok sajátos értelmezését jelentik. A vezérlő keret tehát közös identitással látja el ezeket az igen diverz csoportokat, amelyek az előző tiltakozási ciklusokban jöttek létre, és amelyeknek potenciálisan lehetnek konfliktusaik is (például az ipari munkásságnak a zöldekkel a gazdasági növekedés és a különböző szennyező iparágakkal kapcsolatban, a materiális/posztmateriális értékek különbsége mentén).

A transznacionális mozgalmak és hálózatok képesek gyorsan és hitelesen politikailag használható információt generálni, és azt oda „szállítani”, ahol a legnagyobb hatása várható, ami komoly politikai fegyvertény. A hálózatok ráadásul nemcsak adatokat és tényeket tudnak prezentálni, de ezeket „tanúságtételekkel”, az érintettek személyes, alapvetően az érzelmekre ható beszámolóival képesek köznapi nyelvezetben, jó és rossz antagonizmusára lebontva tálalni (Keck és Sikkink 1998: 19). Ezek a tanúságtételek metaforákat és történeteket hoznak létre viszonylag bonyolult és/vagy távoli folyamatok értelmezéséhez. Ezt nevezi Keck és Sikkink az „információ politikájának”. A személyes tanúságtételek mellett a mozgalmak szimbólumok használatával is kognitív kereteket teremtenek, amennyiben ezeket a szimbólumokat, mémeket bonyolult társadalmi problémákkal kapcsolják

össze. Ilyen volt Seattle-ben a tengeri teknős mémje, amely a szabadkereskedelmi egyezmény környezetkárosító hatásaival kapcsolódott össze,³ vagy a klímaváltozással kapcsolatos demonstrációkon, így Koppenhágában a jegesmedve mint a károsanyag-kibocsátás által veszélyeztetett éleetek szimbóluma. Ezekre az információkra, tanúságtételekre és szimbólumokra a döntéshozóknak reagálniuk kell, így ezek komoly stratégiai eszközök a mozgalmak kezében.

Szemben az érdekvégyesítés intézményesült szereplőivel, a mozgalmak nem rendelkeznek formális tagsággal, hanem *informális, laza kötésű hálózatok*, amelyeknek ugyan lehetnek formálisabb elemeik, például egyházak, civil vagy szakszervezetek, de ezeknek a szervezeti formája az alárendeltség a mozgalom horizontális struktúráján belül. Keck és Sikkink nem is mozgalmakról beszélnek – főleg a transznacionális szinten –, hanem a társadalom informális politikai szerveződését „képviselési hálózatoknak” (*advocacy network*) nevezik, ezzel is jobban érzékeltetve ennek a szervezeti formának a fontosságát (Keck és Sikkink 1998: 4). Ezeknek a hálózatoknak formális és informális szerveződések, médiumok, sőt még bizonyos állami szereplők is részei lehetnek, amelyek egy közös ügy, érték vagy érdek képviseléséhez használják a hálózatos formát.

A mobilizációs struktúráknak két fő típusát különbözteti meg a mozgalmelméleti szakirodalom: (1) *formális szervezeteket*, amelyek lehetnek civil szervezetek, szakszervezetek, egyházak stb., és (2) *informális hálózatok*, amelyek laza személyközi kapcsolatokra épülnek formális struktúra, központi iroda vagy vezetők nélkül. Maga a mozgalom pedig ezen elemek laza hálózata. „Ez olyan szervezeti formát jelent, amely az irányításnak önkéntes és vízszintes mintáját szemlélteti, amely kölcsönösségen és aszimmetrián alapul” (Pianta – Marchetti 2007: 43). A hálózatok felépítésére a rugalmasság a jellemző, amely a változó szociális körülményekhez és politikai helyzethez alkalmazkodás képességét erősíti meg bennük, és lehetővé teszi a részvételt bármiféle formális tagság nélkül.

Az alterglobalizációs mozgalom és az éghajlattal foglalkozó mozgalom esetében is helytálló, hogy a különböző hálózatok eltérő mozgalmi háttérű aktivistákat fognak egybe. Míg a formálisabb (civil) szervezetekben és azok hálózataiban inkább a globalizáció reformista kritikusai tömörülnek, addig a radikális szárny a főként anarchistákat, autonóm aktivistákat, squattereket (házfoglalók) és egyéb grass-roots mozgalmakat tömörítő informálisabb hálózatokban kapcsolódik a mozgalomhoz. A különböző csoportok különböző taktikákat és eszközöket részesítenek előnyben, ami gyakran konfliktusokat szülhet a különböző hálózatok és csoportok között. Míg az NGO-k és reformista csoportok a lobbizást, a konzultációt és a békés utcai demonstrációkat tartják adekvátnak, a radikálisabb

3 A WTO 1998-as döntése hatására az USA-ban visszavonták azt az 1989-ben hozott törvényt, amely tiltotta a rák importját olyan országokból, amelyekben nem teknősbiztos hálóval halásztak, magyarul, ahol teknősök pusztultak el a rákhalászat folyamánként (Seattlepi.com 1999).

csoportok a direkt akciók, a polgári engedetlenség, illetve egy egészen marginális kisebbség pedig az erőszakos akciók mellett foglal állást (della Porta 2007: 12).

A hálózatokról egyszerre beszélhetünk struktúrákként, ha azt vizsgáljuk, kik vannak az egyes gócpontokban, és milyen kötések vannak ezek között, de éppúgy aktorokként is, ha kampányok és az akciók szervezésében és végrehajtásában betöltött szerepükre kérdezzünk rá (Keck – Sikkink 1998: 5).

Ezeket a hálózatokat a közös ügyek képviseletén kívül személyes kapcsolatok is összetartják, és olyan tényezők is meghatározzák transznacionális szinten, mint a nyelvtudás vagy az internet-hozzáférés. Ezekkel a faktorokkal magyarázható, hogy ugyan ezeket a hálózatokat globálisnak tételezzük föl, valójában eloszlásuk elég egyenetlen, sokkal koncentráltabbak a globális Északon, elsősorban Északnyugat-Európában, mint mondjuk az ún. fejlődő országokban (Anheier et al. 2004: 23; Tarrow 2000: 6). Ezek a tényezők nehezítik a mobilizációs struktúra nemzetköziesedését és globalizálódását. Bár nyilvánvaló, hogy az internet és a telekommunikációs forradalom lehetőséget biztosít a nemzetközi hálózatok létrehozására és a mozgósítás transznacionalizálására, a globális igazságossági mozgalom demonstrációi szintén az interneten keresztül szerveződnek, információi azon keresztül jutnak el a világ minden tájára (ahol van internet-hozzáférés), továbbá az új kommunikációs formák tényleg elengedhetetlenek a globális tudatosság és szolidaritás kialakulásában, mégsem szabad túlértékelnünk a világháló egyenlősítő és demokratizáló hatását. Az internet csak egy újabb politikai felület, aréna, ahol is a konfliktusok a régi és új politika között nem dőlnek el egyik javára sem. Ugyan az új kommunikációs eszközök épp a gyenge kötésekre épülő hálózatokat erősítik, a piaci és állami intézmények szintén ki akarják és ki is tudják használni az általuk nyújtott lehetőségeket (Szabó 2008: 103).

A mozgalmak megszületését, működését, cselekvéseik lehetséges formáját és az általuk elérhető hatást mindig az adott *politikai lehetőségstruktúra* határozza meg (Boda és Scheiring 2006: 45). A politikai lehetőségstruktúra „a politikai környezet olyan egységes – bár nem feltétlenül formális vagy állandó – dimenzióinak összessége, amelyek ösztönzőkkel szolgálnak a kollektív cselekvésre, befolyásolva az emberek várakozásait annak sikerével vagy kudarcával kapcsolatban” (Tarrow 2000: 9). Ilyen dimenziók a politikai rendszer relatív nyílt vagy zárt jellege, a kormányzó elitkoalíciók stabilitása vagy instabilitása, a mozgalommal szövetséges elitcsoportok léte, vagy az állam képessége és hajlama a mozgalom elnyomására (Giugni et al. 2006: 8).

A társadalmi mozgalmak kutatásában a politikai lehetőségstruktúra mindazon, a mozgósítással kapcsolatos külső tényezők összességét jelenti, amelyek meghatározzák a mozgalom megjelenésének lehetőségét, valamint annak lehetséges stratégiáját, eszközeit, eredményességét (Giugni et al. 2006: 10; Tarrow 2000: 10). Az egyes mozgalmak vizsgálatánál más és más ilyen tényezők lesznek fontosak lokális vagy nemzeti szinten.

A globális vagy nemzetközi mozgalmak tanulmányozásánál viszont felmerül a kérdés: vajon ezekre is a helyi és nemzeti lehetőségstruktúrák vannak hatással, vagy léteznek olyan további lehetőségek a nemzetállami szint felett, amelyek fontosabbak, mint az alsóbb szintek adottságai? A válasz felemás: nyílnak új lehetőségek a nemzetközi szinten, elsősorban a nemzetközi intézmények által, de a tiltakozás lehetőségeit továbbra is a nemzeti és helyi szint határozza meg leginkább, tehát „többszintű” lehetőségstruktúrákról beszélhetünk (Giugni et al. 2006: 10).

A globális igazságosság mozgalom kampányai és látványos tüntetései mind különböző nemzetközi intézmények köré szerveződnek, ami érthető, hiszen ezeket tekintik a globalizáció intézményeinek. Ahogy Sidney Tarrow fogalmaz: „A nemzetközi intézmények nemcsak a nemzeti szereplők célpontjai, hanem azok a pontok, amelyek körül ezen szereplők figyelme és tevékenysége forog” (Tarrow 2000: 6). Ezek az intézmények új teret teremtenek az értékek számonkérhetőségére, a rendszerkritikára, valamint az egyes államok politikájának bírálataira, bár ennek a lehetősége intézményről intézményre, sőt talán még egy adott intézmény különböző találkozóin is eltérő. Az állami politika lehetőségeitől független például, hogy egy nemzetközi intézmény mennyire nyitott nem állami és nem piaci szereplők döntéshozatalba való bekapcsolódására, vagy akad-e olyan állami vagy piaci szereplő, amely támogatja és legitimálja a társadalmi szereplők álláspontját. A tüntetésnek, kollektív cselekvésnek azonban nincs transznacionális tere (Tarrow – della Porta 2005: 242). Az utca egy állam vagy önkormányzat fennhatósága alá tartozik, így a nemzetközi csúcstalálkozók elleni kampányokra a helyi és állami lehetőségstruktúrák vonatkoznak. A közösség és a helyi hatalom befogadó vagy ellenző hozzáállása a tüntetőkhöz, a rendőrség taktikái, a részvétel formája, valamint mértéke mind helyi vagy nemzeti tényezők függvényei. Utóbbiakat pedig számtalan külön tényező határozhatja meg: a politikai rendszer jellemzői, az adott ország vagy város tapasztalatai a tüntetésekkel és az utcai politizálással kapcsolatban, a helyi társadalmi és politikai szereplők viszonya a tiltakozókkal és ügyeikkel stb.

AZ ÉGHAJLATVÁLTOZÁS VERSENGŐ ÉRTELMEZÉSEI

Az éghajlatváltozás mint tudományos tény már több évtizede ismert, és annak antropogénikus természete, tehát hogy a folyamatot az emberi tevékenységhez kötődő üvegházhatású gázok kibocsátása okozza, szintén régóta tudományos viták tárgyát képezi. A kérdéssel foglalkozó kutatók első nemzetközi találkozóját 1979-ben tartották, amelynek záró dokumentumában a résztvevők felhívják a világ döntéshozóinak figyelmét

arra, hogy meg kell előzni az ember által okozott klímaváltozást, mivel az alapvetően károsíthatja az emberiség jóllétét (Harris 2007: 10). Az 1980-as években a kérdéssel foglalkozó diskurzust a „hívők” és szkeptikusok vitája jellemezte, de ha a globális felmelegedés kérdése nem is találkozott mindig teljes elutasítással, vitatott volt a folyamat valós társadalmi hatása.

Az 1990-es évekre azonban a klímatudomány fejlődésével és intézményesülésével – amely legjobban az Éghajlat-változási Kormányközi Testület (Intergovernmental Panel on Climate Change, IPCC) 1988-as megalakításával érzékeltethető – az éghajlatváltozás valóságos, komoly globális problémaként kezdett megjelenni a társadalmi diskurzusban, amelyre szükségessé vált előremutató politikai választ adni (Adger et al. 2001: 698). Az ENSZ Éghajlat-változási Keretegyezménye kidolgozását – amely a leginkább szennyező országok üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentéséről szól – már 1990-ben megkezdték, majd 1994-ben ratifikálták (Harris 2007: 11). Az éghajlatváltozás kérdése tehát viszszafordíthatatlanul globális politikai üggyé vált, az ezzel kapcsolatos politikai cselekvés magyarázatára pedig kialakult egy hivatalos, a környezeti kérdéssel foglalkozó multilaterális tárgyalásokon alkalmazott értelmezési keret, amelyet Adger és munkatársai a klímapolitika menedzserdiskurzusának neveznek (Adger et al. 2001: 698). Ennek az értelmezési keretnek a kialakulása az ENSZ Fejlődés és Környezet Bizottságának 1987-es „Közös jövőnk” című jelentéséhez⁴ köthető, amely megfogalmazta a fenntartható fejlődés (meglehetősen képlékeny) célkitűzését (Boda 2004: 43).

Ez a diskurzus a klímaváltozás kérdését – mint általában minden környezeti problémát – intézményi és közpolitikai hibának tekinti, ami elsősorban abból adódik, hogy a korábbi közpolitikai döntések során a környezetkárosítás minimalizálása mint kritérium nem szerepelt. Ebből következik, hogy ezen szempontok beépítésével, illetve különböző intézményi ösztönzők segítségével (a környezeti javak megfelelő beárazásával, a gazdasági externáliák internalizálásával) és a kutatás-fejlesztés megfelelő irányba terelésével a probléma megoldható. A menedzserdiskurzus tehát alapvetően optimistán tekint a technológiai változásra és a fejlődésre. Úgy értelmezi a problémát, mint egy olyan szituációt, amelyen „mindenki csak nyerhet”, hiszen az ökológiai kihívásra adott válasz, az ökológiai modernizáció nemcsak a kapitalista fejlődés hibáit korrigálja, hanem a további fejlődésnek és versenyképességnek is új lendületet ad (Boda 2004: 25). Az éghajlatváltozás esetében például a (mainstream) közgazdasági érvelés szerint a szén-dioxid-kibocsátás kommodifikálása és piacának megteremtése a profitszerzés lehetőségével kecsegtet a gazdasági szereplők számára, miközben hatására a károsanyag-kibocsátás is csökken, méghozzá a gazdaságilag leghatékonyabb módon. A profit pedig nem jelentékte-

4 A bizottság vezetője után Brundtland-jelentésként is hivatkoznak rá.

len, a jelenleg körülbelül 100 milliárd dolláros globális szén-dioxid-kvóta piaca a következő évtizedben 2000 milliárd dollárossá növekedhet majd (Müller – Passadakis 2009: 60).

A klímapolitikai menedzserdiskurzus – minthogy a környezetkárosítást kiküszöbölhető hibának tartja – jellemzően nem foglalkozik az éghajlatváltozást okozó gázok kibocsátásának történelmi felelősségével, és a fejlett országok felelősségét is csak annyiban látja, hogy jó példával járjanak elől az ökológiai modernizációval, illetve hogy az ENSZ által kidolgozott és támogatott mechanizmusokkal olyan beruházásokat hajtsanak végre a fejlődő országokban, amelyek csökkentik a káros gázok kibocsátását.⁵ Annál többet van szó ebben az értelmezési keretben az éghajlatváltozással kapcsolatos jelenlegi, elsősorban a fejlődő országokat érintő felelősségről. Megjelenik egyfajta neomalthusianus érvelés, amely szerint a fejlődő országok növekvő népessége egyre növekvő fogyasztási igényeinek kielégítése komoly tényező az üvegházhatású gázok kibocsátásában, mivel ezek az igények – technológiai fejlesztések híján és a tiszta technológia magas ára miatt – különösen szennyező módon elégítődnek ki (Adger et al. 2001: 699), például széntüzelésű erőművekben termelt energiával. Különösen fontos helyet foglal el ebben a diskurzusban Kína és India, mint a klímapolitika északi narratívájának negatív hősei, amelyek gyors gazdasági növekedése immár nemcsak a nyugati gazdaságok versenyképességét, de a globális ökoszisztémát is veszélyezteti, hiszen immár ők (legalábbis Kína) a káros gázok legnagyobb kibocsátói (Bello 2010).

A menedzserdiskurzus nagyban épít a klímatudósok katasztrofális előrejelzéseire, mint amilyen az IPCC negyedik jelentése, amely szerint 2015-ben tetőznie kell a világ szén-dioxid-kibocsátásának a katasztrofális következményekkel járó 2 °C-os felmelegedés elkerüléséhez. A kérdés sürgősségének hangsúlyozása depolitizálja a vitát és szűkíti a teret az esetleges kritika megfogalmazására (Brand et al. 2009: 12), valamint a probléma kezelését a globális kormányzás, a globális szereplők, a „világ vezetői” hatáskörébe utalja, leszűkítve ezzel az erre legitim politikai terek számát az olyan fórumokra, mint a koppenhágai klímacsúcs. Ez a szűkítés fizikai értelemben is limitálja a részt vevő érdekelt felek számát, és radikálisan csökkenti a civil kontroll és szerepvállalás lehetőségét. Mindenesetre a klímakérdés „fölfelé delegálása” új legitimációs alapot biztosít a nemzetközi intézményeknek és a világ legbefolyásosabb politikai szereplőinek, vezetőinek: új, morális felelősséggel ruházza fel őket, és ezzel legitimálja a politikai *status quót*.

5 Ilyen mechanizmus például a Clean Development Mechanism vagy a REDD program (Reducing Emissions from Deforestation and forest Degradation), azaz az ENSZ erdőirtás elleni programja. Azokat a programokat, amikor szennyező cégek vagy országok más országokban végeznek klímavédelmi beruházásokat, ezzel ellentételve a saját károsanyag-kibocsátásukat, a klímapolitikai szaknyelv *Carbon Offsetting*nek nevezi.

A klímaváltozás kérdéskörének létezik alternatív értelmezési kerete is, amely szinte minden aspektusában szembehelyezkedik a menedzserdiskurzussal és annak közpolitikai hozadékaival. Ezt a diskurzust Adger és szerzőtársai tékozlásdiskurzusnak (*profligacy-discourse*) nevezik (Adger et al 2001: 698), de a koppenhágai események után nevezhetjük éghajlat-igazságossági diskurzusnak is. Ez a hivatalos, hegemon klímapolitikai kerettel szembehelyezkedő *frame* adja meg a diszkurzív teret a klímaváltozás és az ENSZ klímapolitikai folyamatával kapcsolatos ellenzéki, globalizációkritikus vélemények megjelenésének, és a globális civil társadalom különböző csoportjainak (nem csak a szigorú értelemben vett környezetvédőknek) lehetőséget teremt az összefogásra és a szolidaritásra.

Az éghajlat-igazságossági diskurzusban nagy hangsúlyt kapnak a klímaváltozás okául megjelölt, jelenlegi és múltbeli társadalmi folyamatok, a kapitalista ipari fejlődés, a gyarmatosítás, a termelés, a kereskedelem és a fogyasztás globalizációja, és a nyugati társadalom történelmi felelőssége. Szemben a mainstream diskurzussal, a környezetkárosítást, a klímaváltozást nem kijavítható hibának, hanem rendszerproblémának tekinti, amely csak a társadalmi berendezkedés, a termelés és fogyasztás radikális változásával orvosolható. Éppen ezért elutasítja a piaci-technológiai jellegű megoldásokat, amelyeket nagyrészt alkalmatlannak ítél a szükséges károsanyag-kibocsátás csökkentéséhez, és amelyek csak a jelenlegi kapitalista világrend és a „szokásos üzletmenet” fenntartását szolgálják. A menedzserdiskurzus és közpolitikai hozadéka fenntartják a multinacionális vállalatok és elnyomó nemzetközi intézmények hatalmát, viszont a közös felelősség hangsúlyozásával megkísérlik elfedni a hatalmi viszonyok egyenlőtlenségeit a nemek, osztályok, népek között (Brandt et al. 2009: 11).

„A globális elit a szén-dioxid-kvóta kereskedelmén keresztül privatizálni akarja az atmoszférát, ki akarja irtani a világ megmaradt erdőit, bozótosait és füves pusztáit az őslakosok jogainak megsértésével és földjeik elragadásával, veszélyes technológiákat akar támogatni az éghajlat szabályozására, az igazi erdőket monokultúrák ültetvényekké, a termőföldeket szén-dioxidot megkötő tárhelyekké akarja változtatni, és egyben ezzel véglegesíteni akarja a közjavak privatizálását” (Climate Justice Now! 2009).

Maga az ENSZ klímapolitikai folyamata és intézményrendszere – a Kiotói Egyezményt is beleértve – mint negatív szereplő jelenik meg, amely valójában nem az éghajlatváltozás kezelésével, hanem új spekulatív piacok (szén-dioxid-kvóta kereskedelme) megteremtésével foglalkozik, amivel új befektetési lehetőséget teremt a globális tőkének, valamint fenntartja és egyben legitimálja az uralkodó gazdasági-hatalmi viszonyokat. Az éghajlat-igazságossági mozgalom szószólói és aktivistái nem is várják, hogy az ENSZ oldja meg a klímaváltozás kérdését, hanem visszakövetelik tőle a hatalmat a társadalmi változáshoz (Reclaim Power – ahogy a felvonulások fő szlogenje hirdeti).

Az éghajlat-igazságossági értelmezési keret a jelenlegi gazdasági-politikai rendszerrel szemben egyszerre fogalmaz meg társadalmi és környezeti érveket, amelyeket a kapitalizmus ökológiai kritikájára alapoz: „antagonisztikus ellentét feszül az emberi túlélést garantáló stabil ökoszociális rendszer feltételei és a tőkefelhalmozás feltételei között, vagy tömören: a tőke végtelen növekedési kényszere és a véges [erőforrásokkal rendelkező] bolygón való kollektív életben maradás között” (Müller és Passadakis 2009: 56).

Az éghajlat-igazságossági értelmezési keret problémafelfogása nagyban épít a környezeti igazságossági mozgalmak érvkészletére, illetve arra az elsősorban fejlődő országokban jellemző környezeti mozgalmi irányzatra, amelyet Martinez-Alier megélhetési ökológiának vagy a szegények környezetvédelmének nevez (Martinez-Alier 2009: 38). Ezek az irányzatok a környezeti közjavakhoz való hozzáférésre és a környezeti kockázatok egyenlőtlen elosztására koncentráltak, a disztributív igazságosság koncepcióját beépítve a környezeti mozgalmak agendájába, amelyeknek azelőtt ritkán volt alanyuk az ember, mint kiszolgáltatott lény (Scheiring 2008: 93), és a környezeti problémák tárgyalásánál az emberi megélhetés, az egészség és a jólét kerülnek a középpontba. A klímaváltozás környezeti igazságossági értelmezése azonban új kapcsolatot teremt a lokális és globális küzdelmek között azzal, hogy a középpontba egy globális jellegű közjószág, a bolygó éghajlata kerül, amely globális interdependenciát teremt, és ezzel összeköti a föld minden környezeti igazságossági küzdelmét egy éghajlat-igazságossági küzdelemmé, megteremtve a globális szolidaritás és együttműködés lehetőségét és szükségességét.

„A perui őslakosoknak a saját földjük és erdői védelmében folytatott küzdelme egy olajtársaság ellen, amely előzetes konzultáció nélkül kutat olaj után a területükön, hirtelen a világ minden klímaaktivistájának küzdelmévé válik” (interjú Joanna Cabellóval⁶ 2010).

Az éghajlati igazságosság koncepciójának alapja a klímaváltozásban rejlő egyenlőtlenségek felismerése, mind az okok, mind a következmények szempontjából.

„A globális felmelegedés okozta károk 75–80 százalékát a fejlődő országokban fogják elszenvedni, miközben ezek az országok az üvegházhatású gázok kibocsátásának mindössze egyharmadért felelősek” (Justin Lint, a Világbank közgazdászát idézi Klein 2009a).

Ennek értelmében a helyzet kezelésében arányos részét kellene vállalniuk a fejlett országoknak, szemben a menedzserdiskurzus és néhány, klasszikus értelemben vett környezetvédő szervezet retorikájával, miszerint a globális közös probléma megoldásában

6 Joanna Cabello a Carbon Trade Watch nevű szervezet és a Climate Justice Now! hálózat tagja.

mindenkinek egyenlően ki kell vennie a részét. A kockázati társadalom elméletének szóhasználatával élve: különbséget kell tenni között, hogy az adott társadalom saját maga által veszélyeztetett – mint ahogy ilyen a fejlett északi társadalom, ha a környezetkárosításról van szó –, vagy mások veszélyeztetik azt – mint ahogy ez a fejlődő országok társadalmával történik (Beck 2009: 87). A középpontba a felelősség és érintettség egyenlőtlenségének hangsúlyozása kerül, és a követelések a felelősségvállalás igazságos elosztásáról szólnak. Gyakorlatilag tehát a „szennyező fizet” elv globális politikai értelmezéséről van szó.

Az éghajlat-igazságossági diskurzusnak nagyon fontos eleme az éghajlati vagy a tágabb értelemben vett ökológiai adósság koncepciója. E koncepció szerint az északi országok történelmi fejlődése csak a Dél természeti (és emberi) erőforrásainak erőszakos kiaknázásán keresztül vált lehetségessé, a fejlett társadalmak a periféria kárára érték el jelenlegi életszínvonalukat, így adóssai a fejlődő országoknak (Jubilee South 2009). Az éghajlatváltozásra értelmezve az adósság abból ered, hogy a környezetszennyező fosszilis energiára épülő ipari fejlődéssel a globális Észak többet használt fel az atmoszférából, mint amennyi igazságosan megilletné, úgy is mondhatnánk, azt az általa fejlődőnek nevezett társadalmak elől „vette el”, tehát kártérítéssel tartozik a globális Dél felé. Ez az érvelés egészen új keretbe helyezi az adósság és az Észak–Dél viszonyok kérdését. Többek között olyan szervezetek, mint a Jubilee South, amelyek korábban a déli államok adósságainak eltörléséért kampányoltak, most az adósságok megfizetését követelik az eddigi hitelezőktől.

Az éghajlati adósság keretével, amelyet mozgalmakon kívül számos ázsiai és latin-amerikai ország politikusai is magukévá tettek, a déli államok (szemben az északi értelmezéssel) nem magukat az ökológiailag fenntartható fejlesztéseket és a kibocsátáscsökkentést, hanem az ökológiai modernizáció „neokolonista” tendenciáit utasítják el azzal, hogy az ehhez szükséges anyagi és technikai források transzferjét nem az Észak filantrópiájától teszik függővé, hanem számon kérik mint jogos tartozást, és szuverenitást követelnek azok kezelésében. Ahogy Angelica Navarro Bolívia klímaügyi főtárgyalója egy tévéinterjúban fogalmazott: „Mi nem segélyért könyörgünk, mi azt akarjuk, hogy a fejlett országok teljesítsék a kötelességüket, és törlesszék az adósságukat” (Democracy Now! 2009).

Az éghajlat-igazságossági narratíva hősei tehát a helyi közösségek, amelyek élethálharcot vívnak a klímaváltozást okozó, az ENSZ által legitimált globális gazdasági aktorok ellen. Fontos eleme a diskurzusnak a demokrácia radikális, participatív értelmezése is, szembeállítva a nemzetközi intézmények demokratikus deficitjével. Az éghajlat-igazságossági mozgalom olyan konkrét közpolitikai alternatívákat, „valós megoldásokat” mutat fel az ENSZ-klímacsúcs „hamis megoldásaival” szemben, amelyek a globális környezetmenedzs-

ment eszközei helyett lokális, bázisdemokratikus megoldásokat jelentenek, amelyeknek társadalmi és ökológiai irányuk is van.

Ilyen például az élelmiszer-önrendelkezés követelése – ami a mezőgazdasági termelés újrastrukturálását jelenti a kistermelői gazdálkodás javára –, az energiarendszerek decentralizálása és társadalmi tulajdonba vétele, vagy a fosszilis üzemanyagok tudatos földben hagyása (Müller 2009). Richard Falk fogalmainak parafrázisával élve tehát, a diskurzus az „alulról jövő klímapolitikát” állítja szembe a menedzserértelmezés „felülről jövő klímapolitikájával”.

Azzal, hogy ebben a keretben a felülről jövő klímapolitika mint a neoliberalizmus „zöldre festett” változata jelenik meg, ugyanazokkal az elnyomó eszközökkel, amelyek ellen a globalizációkritikus mozgalom küzdött, képes a klímakérdést a globális igazságosságért folyó küzdelem következő epizódjaként prezentálni. Így ez az értelmezési keret azokat a csoportokat is képes mobilizálni, amelyek nem feltétlenül a globalizáció ökológiai kritikájával voltak azelőtt elfoglalva, mint a fejlesztéspolitikai, emberi jogi, baloldali, kistermelői csoportok.

CSOPORTOK, SZERVEZETEK, HÁLÓZATOK

A koppenhágai ENSZ-klímakonferenciát egész idő alatt a civil mozgalmak által szervezett demonstrációk, performanszok, előadások, workshopok stb. kísérték. A civil eseményeket különböző mozgalmi hálózatok többéves közös szervezése előzte meg. Az első jelentős demonstráció, ami egyben az eseménysorozat legnagyobbika volt, december 12-én került megrendezésre, amikor 40 000–100 000 tüntető vonult a dán parlament-től több kilométeren át egészen a Bella Centerig, ahol az ENSZ-konferencia zajlott. A tüntetés békés volta ellenére a rendőrség közel ezer tüntetőt előállított „megelőző céllal”, amire a gyülekezési törvény pár héttel azelőtti módosítása adott lehetőséget. A rendezvénysorozat keretében az ezt követő napokban szerte a városban kisebb demonstrációk, performanszok voltak, amelyek az ipari mezőgazdaság, a nemzetközi kereskedelem vagy a klímaváltozás miatt otthonaikat elhagyni kényszerülő „klímamenekültek” problémáira hívták fel a figyelmet. Eközben különböző civil szervezetek delegáltjai a hivatalos tárgyalásokon belül próbáltak hatást gyakorolni a jövő klímapolitikájára, bár az eleve limitált lehetőségeik tovább szűkültek a tárgyalások előrehaladtával.

A civil események háttérében a különböző mozgalmi hálózatok laza szövevényét találjuk, amelyben több száz különböző, eltérő profilú, beállítottságú, kiterjedésű és befolyásoló erejű civil szervezet vett részt a globális civil társadalom olyan „márkaneveitől” kezdve, mint a Greenpeace és a Friends of the Earth olyan szintén nemzetközi

szervezeteken át, mint a radikális baloldali Attac vagy az önmagát nemzetközi parasztmozgalomként meghatározó Via Campesina, egészen a helyi pártokig, vallásos szervezetekig vagy informális csoportokig. Csak a Klimaforum09 nevű civil konferencia szervezői között 31 dán és 63 nemzetközi szervezet található (Klimaforum09 2009a).

A Koppenhágában felsorakozott civil szereplők nem sorolhatók egy kategóriába, ugyanis nem mindegyik az éghajlat-igazságosság keretében értelmezte a problémát. A Global Campaign for Climate Action nevű koalícióban olyan nagy múltú, komoly erőforrásokkal rendelkező, és a gazdasági-politikai rendszerbe beágyazott környezetvédő és fejlesztéspolitikai civil szervezetek fogtak össze, mint az Oxfam, a Christian Aid, a Conversation International vagy a World Wild Fund. A koalíció indította a Tcktcktck-kampányt, amely az ENSZ-klímacsúcs résztvevőit sürgeti egy fair, határozott és jogilag kötelező egyezmény tető alá hozására, mielőtt kifutunk az időből, vagyis mielőtt a felmelegedés eléri a kritikus szintet.⁷ Ez a kampány nem foglalkozik az ENSZ-ben tárgyalt megoldási javaslatokkal; a klímaváltozással kapcsolatos tudományos előrejelzésekkel alátámasztva a nemzetközi egyezmény minél gyorsabb kidolgozását és aláírását követeli, az egyezmény közpolitikai tartalmával nem foglalkozik, sem nem vizsgálja kritikusan a UNFCCC-t mint intézményt. Ezek a szervezetek, ha használják is az éghajlati igazságosság fogalmát retorikájukban, azalatt elsősorban egy méltányos nemzetközi klímapolitikai egyezmény kidolgozását értik. Számos ellentét feszül ezek között a csoportok között és azok között, akik az éghajlati igazságosság értelmezési keretében tárgyalják a problémát.

A másik kategóriába sorolható civil csoportok jellemzően nem nagy múltú környezetvédő szervezetekből állnak, hanem olyan csoportokból, amelyek a globalizációkritikus tiltakozások és kampányok alatt jöttek létre, és jellemzően a klímaváltozás kérdése kapcsán fordultak a zöld ügyek felé, az éghajlat-igazságossági küzdelmet pedig alapvetően a globalizációkritikus tiltakozás egyenes folytatásaként értelmezik. Ezek a csoportok alapvetően két mozgalmi hálózatba szerveződtek, amelyek együttműködve szervezték a radikálisabb akciókat és az éghajlat-igazságosság gondolatának disszeminációját a koppenhágai tárgyalások alatt. Ez a két hálózat a Climate Justice Action és a Climate Justice Now!

A Climate Justice Action egy radikális baloldali kísérlet a „klímapolitika zsúfolt politikai terébe” való betörésre (interjú Müllerrel 2010). A hálózat 2008 nyarán alakult, amikor dán autonóm/anarchista aktivisták Európa-szerte párbeszédet kezdeményeztek a koppenhágai klímacsúcs elleni direkt, radikális, antikapalista fellépésről. A kezdeményezés komoly támogatásra talált egyrészt az európai radikális globalizációkritikus csoportok között, amelyek egyre inkább úgy érezték, hogy a klímaváltozást tematizáló, nemzetközi szereplők elleni fellépésre – mint a G8- és az antineoliberális koalíciók – már nincs

7 A kampány neve az óra ketyegését utánozza, utalva a döntés meghozatalának sürgősségére (tcktcktck.org).

elegendő mobilizációs erő, másrészt pedig a Nagy-Britanniából induló Climate Camp mozgalomban, amely szénbányák, repülőterek, szemet szállító tehervonatok elleni direkt, polgári engedetlenségi akciókkal hívta fel magára a figyelmet.

A Climate Justice Now! hálózat egy körülbelül 700 szervezetet és mozgalmat összekötő hálózat, amely a UNFCCC 2007-es, Balin megrendezett csúcstalálkozóján alakult, és olyan progresszív és kritikus szervezeteket kötött össze, amelyeket frusztrált az ENSZ-folyamat, és különösen a fentebb említett „beágyazott” civil szervezetek abban betöltött szerepe, amely „legitimálni látszik a tárgyalásokat, és csak zöld és szociális széljegyzetekkel látott el egy különben megbukott politikai programot” (interjú Müllerrel 2010). A Climate Justice Now! domináns szereplői olyan civil szervezetek, mint a Focus on the Global South, a Via Campesina vagy a Friends of the Earth, de ugyanúgy a tagjai például latin-amerikai őslakosmozgalmak vagy az indonéz halászok mozgalma (utóbbiak persze kevésbé vannak szem előtt) (Cabello 2010). A Climate Justice Now! leginkább a radikális klímapolitika tárgyalásokon belüli képviselőjével, lobbizással, alternatív közpolitikai anyagok készítésével, szervezetek közötti információáramoltatással és a fejlődő országok delegációinak segítségével foglalkozik.

A két éghajlat-igazságossági hálózat taktikai elképzelései kezdetben eltértek egymástól, a Climate Justice Action aktivistái blokád alá akarták vonni a klímacsúcsot, míg a civil szervezetek tagjai azt hangsúlyozták, hogy a tárgyalások jelentik az egyetlen olyan politikai teret, ahol olyan kérdésekről lehet beszélni, mint például az éghajlati adósság. A két hálózat kapcsolódási pontjain, különböző találkozókra és fórumokra azonban kirajzolódtak a közös és összehangolt, egymást kiegészítő kollektív cselekvések körvonalai.

„Ahogy összejöttünk, mind tanultunk egymástól, és mindenki kilépett a politikai komfortzónájából. Autonóm aktivisták és civil szervezetek munkatársai fogtak össze, és együtt módosították a politikai pozícióikat, ami elég ritka a radikális baloldalon” (interjú Tadzio Müllerrel 2010).

Ebből a szempontból a koppenhágai akció szervezése meghaladja a korábbi globalizációkritikus szervezkedéseket. A folyamat eredménye a Reclaim Power demonstráció volt, amely ötvözte a két csoport politikai taktikáit, és ahol két irányból, az utcáról és a tárgyalóteremből egyszerre kivonuló emberek egy új politikai teret kívántak létrehozni egy új mozgalom számára. A kísérlet azonban sikertelen volt, a betörni és kitörni kívánó aktivistákat gumibottal és könnygázzal tartották távol egymástól, a demonstráció több vezetőjét és hangadóját pedig őrizetbe vette a rendőrség.

Alapvetően megállapítható, hogy a koppenhágai, klímapolitikával kapcsolatos civil társadalmi megmozdulás nem volt eredményes abból a szempontból, hogy

nem tudta befolyásolni az ENSZ-tárgyalások eredményét se lobbizással, se a nézetek disszeminációjával, se a seattle-i eseményekhez hasonló utcai fellépéssel. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a koppenhágai nem volt olyan egységes, mint a korábbi, globalizációkritikus megmozdulások. A legnagyobb eltérés a csoportok és hálózataik között az ENSZ klímafolyamatához való hozzáállásban és az ebből következő politikai viselkedésben érhető tetten. A legnagyobb elismertséggel és befolyással rendelkező szervezetek elfogadó, vagy legalábbis mérsékelt álláspontot képviseltek a UNFCCC intézményével és az ott tárgyalt megoldásokkal szemben, míg más csoportok ambivalens, megint mások kifejezetten radikális, kritikus, vagy egyenesen antagonisztikus viszonyba helyezték magukat az ENSZ tárgyalásokkal kapcsolatban. Mindez jelentős feszültségeket okozott a különböző szervezetek között. Ugyanakkor a klímacsúcs előrehaladtával – részben a külső környezet hatására – a radikális és mérsékelt szervezetek viszonya oldottabb lett (interjú Tadzio Müllerrel 2010).

A civil fellépés sikerességét az is gátolta valamelyest, hogy ugyan a mobilizációs struktúrák nagyrészt a régi, anti-neoliberális mozgósítás struktúráira épültek, Joanna Cabello szerint volt egy generációs váltás a résztvevők között. A klímakérdés sok fiatal aktivistát vonz, míg a tapasztalt aktivisták közül sokat nehéz volt bevonni a folyamatba, mert sokan közülük nem látták a klímaváltozásban az antikapalista küzdelem lehetőségét. Ez a generációs váltás Cabello szerint nehézségeket okozott az akciók szervezésében, mert a tapasztalatlan aktivisták nem tudták vagy nem akarták kivenni részüket a folyamatból, ami pedig mindenki előtt nyitott és bázis-demokratikus volt (interjú Joanna Cabellóval 2010).

POLITIKAI LEHETŐSÉGEK ÉS LEHETETLENSÉGEK

Az éghajlat-igazságossági mozgalom politikai lehetőségstruktúrái, külső befolyásoló tényezői a koppenhágai mozgósítás során igen kedvezőtlenek voltak mind a Bella Centren kívül, mind azon belül. Először is a mozgalom eddig ismeretlen rendvédelmi stratégiával és taktikával találta szembe magát, másrészt megtapasztalhatta a hivatalos konferencia nyújtotta politikai tér hirtelen és nagymértékű beszűkülését.

A dán társadalom – ha szabad ilyen következtetéseket levonni, de a legfelső hatalmi szintek biztosan – elutasító volt a tüntetésekkel kapcsolatban. A dán törvényhozás ugyanis pár héttel az első aktivisták megérkezése előtt különösebb negatív visszhang és ellenállás nélkül megszavazott egy olyan törvénymódosítást, amely komolyan korlátozza a gyülekezési szabadságot. Az úgynevezett „lømmepakke”, azaz „huligán-törvénycsomag” egy sor olyan törvénymódosítást tartalmaz, amelyek meghosszabbították azt az időt, amíg

a rendőrség valakit indoklás nélkül őrizetben tarthat, és ennél is szigorúbban – komoly pénzbírsággal vagy akár 40 napos elzárással – bünteti azt, ha valaki akadályozza a rendőrség munkáját. A törvénycsomag mindemellett még arra is lehetőséget adott, hogy bárkit őrizetbe vegyenek, aki úgy „néz ki”, mint aki rendbontásra készül (interjú Müllerrel 2010). A törvényt módosított valószínűleg az indokolta, hogy a dán társadalomnak különösen rossz tapasztalatai vannak az alterglobalizációs mozgalmak bizonyos szubkultúráival, konkrétan azokkal az autonóm és anarchista csoportokkal szemben, amelyek a Climate Justice Action is alakították. A konfliktus egy koppenhágai incidensből ered, amikor 2006 decemberében egy „ifjúsági ház” nevű foglalt ház felszámolása elleni védekezés szinte az egész dán fővárost erőszakos zavargások színterévé változtatta (BBC News 2006). A dán közvéleményben összekapcsolódott ez a szubkultúra és a nagy nemzetközi tüntetések képe.

Ez a rendvédelmi stratégia meglepte a tüntetőket, és mindkét interjúalanyom kifejtette, hogy soha azelőtt nem találkozott a rendőri felügyelet ilyen magas és szofisztikált szintjével. A rendőrség a december 12-én tartott tüntetésen közel 900 embert tartóztatott le megelőző céllal, és ezek az akciók, ugyan nem ilyen mértékben, de az egész klímacsúcs ideje alatt folytatódtak. A tömeges letartóztatáson kívül razziáztak a tüntetők találkozóhelyein, és letartóztatták a szervezésben komolyabban részt vett aktivistákat, így a Climate Justice Action több tagját, például az interjúalanyomat is, egy-két nappal a Reclaim Power demonstráció előtt.

A folyamatos, és sokszor láthatatlan rendőri jelenlét elérte hatását, sok tüntető nem vállalta a letartóztatás kockázatát, és inkább otthon maradt, így a demonstrációkon körülbelül feleannyi ember vett részt, mint amennyivel a szervezők eredetileg számoltak (interjú Tadzio Müllerrel 2010).

A törvényileg támogatott folyamatos rendőri elnyomás kriminalizálja a tüntetőket, akiket az új szabályok szerint már csak azért is letartóztathatnak, mert tüntetőnek „néznek ki”, és magát a tüntetést, az utcai politizálást is mind a tüntetők, mind az általános közvélemény szemében. A szabad véleménynyilvánítás és gyülekezés ilyen szintű állami restrikciói komolyan fölvetik a kérdést, amit a tüntetők skandáltak a rendőrök felé: így néz ki a demokrácia? Naomi Klein az egyik koppenhágai gyűlésen azt mondta: „a letartóztatásokkal a dán állam ezt üzenete: hagyjátok békén a márkánkat! Mi el fogjuk adni a Hopenhagen⁸ márkát a világnak, és bárki, aki megzavarja a mi kedves kis képünket, bűnhődni fog”. Tehát az elnyomás célpontja bárki, aki kétségbe meri vonni, esetleg kritizálni meri az ENSZ menedzserdiskurzusát és a mérsékelt civil szervezetek csodavárását (Klein 2009c).

8 A Hopenhagen egy a Coca-Cola, Siemens és más vállalatok által szervezett kampány és eseménysorozat, ami szintén a klímacsúcs alatt zajlott, koncertekkel és egyéb programokkal. A kampány neve a Hope és Copenhagen szavak összeillesztéséből ered, és lényege, hogy mindenki reménykedik abban, hogy jó döntés születik majd a klímáról. Interneten: <http://www.hopenhagen.org>.

A politikai lehetőségstruktúra nemcsak az utcán, de a Bella Centeren belül is folyamatosan szűkült, ahogy a tárgyalások a végéhez közeledtek. Az akkreditált civil szervezeti delegáltak számát szinte egyik pillanatról a másikra megtizedelték, a civilek többségét arra kötelezték, szerezzenek egy második akkreditációt, vagy csak egyszerűen nem engedték be őket a konferencia területére (Guardian 2009).

Ezt a szervezők azzal indokolták, hogy a második héten a kormányfők és stábjaik érkezése miatt szűkössé vált a hely. Az érintett civil szervezetek természetesen ezt úgy értelmezték, hogy az ENSZ meg akar szabadulni a demokratikus kontrollt gyakorolni képes társadalmi szereplőktől, hogy megszülethessen valamilyen kompromisszumos hátteralku. A Bella Centeren belül is tüntettek civil csoportok, akiket azonban, amikor december 16-án csatlakozni kívántak az utcai tüntetéshez, a rendőrség gumibotokkal vert vissza az épületbe.

Azt állapíthatjuk meg tehát, hogy mind az állami, mind az államok feletti politikai környezet elutasító és kizáró volt a mozgalmi mobilizációval és civil részvétellel szemben. A mozgalom mozgásterét csökkenti az is, hogy ugyan talált politikai szövetségeseket a konferencián, elsősorban a latin-amerikai, ázsiai és óceániai államok delegáltjai között, ám azok szintén nehéz politikai környezetben találták magukat, így a szövetségesen nem tudtak segíteni, nem tudták kölcsönösen legitimálni egymást.

A jövő szempontjából a legnagyobb kérdés az, hogy a koppenhágai reakció mennyire lesz precedens értékű, és mennyire válnak a tüntető civilek hasonló rendőri figyelem és állandó elnyomás tárgyává. Vajon meg lehetne szavazni egy a dán reformcsomaghoz hasonlóan megszorító rendvédelmi csomagot más európai országokban? Felmerül-e ez egyáltalán a következő nagy nemzetközi csúcs szervezőinek és házigazdáinak fejében? Mennyire lesz tartható egyáltalán a jövőben az ENSZ ezen viselkedése, azaz hogy folyamatosan, procedurális eszközökkel szorítja ki a civil részvételt? Ezek a kérdések még megválaszolhatatlanok, és számtalan egyéb tényezőtől függhetnek. Az biztos, hogy az aktivistáknak föl kell készülniük minden eshetőségre. A rendszerkritikus mozgalmaknak új legitimációs forrásokat kell találniuk, hogy az államoknak költségesebb legyen (tágan értelmezve a költségeket) saját szabályaik áthágása. Egyelőre úgy tűnik, hogy a civil társadalom szabadságát és részvételi jogát korlátozó intézkedések „költségei” elég alacsonyak ahhoz, hogy csak magán a civil társadalmon belül szítsanak heves tiltakozást, és hogy az általános közvélemény támogatását vagy hallgatólagos beleegyezését élvezzék.

ZÁRSZÓ

Tanulmányomban egy új politikai jelenséget, a klímapolitikát a globális igazságosságért folytatott küzdelem új terepének értelmező éghajlat-igazságossági mozgalmat mutat-tam be, amely először és igazán látványosan a 2009 decemberében Koppenhágában tar-tott ENSZ-klímacsúccsal szembeni civil mozgósítás során jelent meg a globális politika színterén. Ugyan a klímaváltozás nemzetközi politikai üggyé válása nem új jelenség, az a fajta mozgósítás, ami azelőtt a gazdasági globalizáció nemzetközi intézményei ellen volt jellemző, egészen új a klímapolitikában. Mind a mozgalom jellege, az általa használt dis-kurzus, a mozgósításban használt struktúrák és hálózatok, mind pedig maguk a résztve-vők arra engednek következtetni, hogy ez az új mozgalom a globalizációkritikus mozgal-mak egy leágazása vagy továbbfejlődött változata, amely immár a szabad kereskedelem helyett a klímaváltozás kezelését állítja a küzdelem középpontjába.

Ugyan a civil társadalom nagy reményekkel nézett a koppenhágai események elé, azok nem érték el a várt áttörést. Mégsem értékelhető úgy, hogy a mozgalom teljesen kudarcot vallott. Ahogy egyik interjúalanyom megfogalmazta, a koppenhágai mozgósí-tásnak két célja volt: (1) egy erős, globális és rendszerkritikus mozgalom kialakítása a klíma-változás ügye köré, amely alternatívát tud mutatni az ENSZ-tárgyalásokkal szemben és új politikai keretet nyújt a klímakrízis kezelésének vitájához, és hogy (2) alternatíváival meg tudja változtatni a klímapolitikai napirendet. Ugyan ez utóbbi célt nem sikerült teljesíteni, az azonban biztos, hogy sikerült kialakítani és a világgal megismertetni az új klímamozgal-mat és az éghajlati igazságosság koncepcióját (interjú Tadzio Müllerrel 2010).

„Ugyan Koppenhága katasztrófa volt az igazságos és méltányos klímapolitikai megol-dások szempontjából, de vízvélasztónak bizonyult az éghajlat-igazságosságért folyó küzdelemben. A kormányzó elitek számára nem tudnak megoldásokat nyújtani, de az éghajlat-igazságossági mozgalom határozott elképzeléseket és világos alternatívákat volt képes felmutatni. Koppenhágára úgy fogunk emlékezni, mint a globális társadalmi mozgalmak történelmi jelentőségű eseményére. Seattle-lel és Cancunnal együtt úgy fognak rá emlékezni az emberek, mint egy kritikus pillanatra, amikor a különböző moz-galmak sokszínű programja egyesült és erősebbé vált, és közös erővel követelt rend-szerváltást az éghajlatváltozás helyett” (Climate Justice Now 2009).

Koppenhága óta folyamatosan zajlanak az éghajlati igazságossággal kapcsolatos események és akciók. Talán a legnagyobb szabású ezek közül a bolíviai Cochabambaban a Szociális Világfórum (World Social Forum) mintájára szervezett Népi Konferencia a Klíma-változásról és a Földanya Jogairól, amely ugyan az ENSZ-folyamat alternatívájaként jelent

meg, de megítélése ellentmondásos volt a civil társadalom körében, mert a találkozót nem civil mozgalmak szervezték, hanem a bolíviai kormány és maga Evo Morales (Interjú Joanna Cabelloval 2010). Eközben a mozgalom tagjai már készülnek a 2010-ben, a mexikói Cancunban tartandó 16. ENSZ-klimakonferenciához kapcsolódó tiltakozási akciókra, és folyamatosan dolgoznak az éghajlati igazságossághoz elvezető igazságos átmenet lehetőségeinek kidolgozásán.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adger, W. Neil – Benjaminsen, Tor A. – Brown, Katrina – Svarstad, Hanne (2001): Advancing a Political Ecology of Global Environmental Discourses. In: *Development and Change*, Vol. 32., No. 4.: 681–715.
- Anheier, Helmut – Glasius, Marlies – Kaldor, Mary (2004): A globális civil társadalom bemutatása. In: *Globális civil társadalom. I. kötet*. Szerk.: Anheier, Helmut – Glasius, Marlies – Kaldor, Mary. Typotex: 17–45.
- BBC News (2006): *Danish Police Arrest Hundreds*. 2006. december 17-i adás. Interneten: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6187213.stm> (Letöltve: 2010.03.29.).
- Beck, Ulrich (2009): *World at Risk*. Polity.
- Bello, Walden (2010): *China: The Prince of Denmark*. Foreign Policy In Focus. Interneten: http://www.fpif.org/articles/china_the_prince_of_denmark (Letöltve: 2010.03.18.).
- Boda Zsolt (2006): *A kormányzás jelentésváltozása a globalizáció korában: a governance-koncepció*. Interneten: http://politologia.ektf.hu/polvgy2006/eloadasok/boda_zsolt.doc (Letöltve: 2010.03.01.).
- Boda Zsolt (2004): Globális Ökopolitika. Helikon Kiadó.
- Boda Zsolt – Scheiring Gábor (2006): Zöld közpolitika-befolyásolás az Európai Unióban. In: *Politikatudományi Szemle*, No. 4.: 41–74.
- Brand, Ulrich – Bullard, Nicola – Lander Edgardo – Müller, Tazio (2009): Radical climate change politics in Copenhagen and beyond: From criticism to action. In: *Critical Currents*, No. 6.: 9–16.
- Climate Justice Now! (2009): *Statement of Climate Justice Now! on the COP 15*. Interneten: <http://www.climate-justice-now.org/cjn-final-statement-in-copenhagen/> (Letöltve: 2010.03.30.).
- della Porta, Donatella (2007): The Global Justice Movement: An Introduction. In: *The Global Justice Movement: Cross-National and Transnational Perspectives*. Szerk.: della Porta, Donatella. Paradigm Publishers: 1–28.
- Falk, Richard (2007): A globális civil társadalom és a demokratikus jövő lehetősége. In: *Replika*, No. 59.: 29–43.
- Democracy Now! (2009). December 9-i adás. Interneten: http://www.democracynow.org/2009/12/9/we_are_not_begging_for_aid (Letöltve: 2010.03.18.).
- Giugni, Marco – Bandler, Marko – Eggert, Nina (2006): *The Global Justice Movement*. United Nations Research Institute for Social Development.
- Guardian (2009): Friends of the Earth among activists barred from Copenhagen conference centre. In: *Guardian*, december 16. Interneten: <http://www.guardian>.

- co.uk/environment/2009/dec/16/friends-of-the-earth-barred-bella-centre (Letöltve: 2010.03.29.).
- Hardt, Michael – Negri, Antonio (2000): *Empire*. Harvard University Press.
- Harris, Paul G. (szerk.) (2007): *Europe and Global Climate Change: Politics, Foreign Policy and Regional Cooperation*. Edward Elgar Publishing.
- Jubilee South (2009): *No More Debts: for Human Rights and the Rights of Nature!* Interneten: http://www.jubileesouth.org/files/cambioclimatico_en_baja_calidad.pdf (Letöltve: 2010.03.18.).
- Keck, Margaret E. – Sikkink, Kathryn (1998): *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. Cornell University Press.
- Klein, Naomi (2009a): Climate Rage. In: *Rolling Stone*, november 11. Interneten: <http://www.naomiklein.org/articles/2009/11/climate-rage> (Letöltve 2010.03.18.).
- Klein, Naomi (2009b): Copenhagen: Seattle Grows Up. In: *The Nation*, november 12. Interneten: <http://www.thenation.com/article/copenhagen-seattle-grows> (Letöltve: 2010.03.01.).
- Klein, Naomi (2009c). Klein beszéde Christianiaban, Kopenhágában, 2009. december 14-én. Interneten: <http://www.youtube.com/watch?v=YOEJAgkw89w> (Letöltve 2010.03.18.).
- Martinez-Alier, Juan (2009): Irányzatok a környezeti mozgalomban. In: *Oikosz és Polisz*. Szerk.: Scheiring Gábor – Jávör Benedek. L'Harmattan.
- Mouffe, Chantal (2007): Kozmopolita vagy multipoláris világrend? In: *Replika*, No. 59: 45–61.
- Müller, Tadzio (2009). Müller beszéde Christianiaban, Kopenhágában, 2009. december 14-én. Interneten: http://www.youtube.com/watch?v=ZBxF_6rIFEE (Letöltve: 2010.03.18.).
- Müller, Tadzio – Passadakis, Alexis (2009): Green capitalism and the climate: It's economic growth, stupid! In: *Critical Currents*, No. 6.: 54–61.
- Müller, Tadzio – Trott, Ben (2009): Life in Limbo? In: *Turbulence*, No. 5. Interneten: <http://turbulence.org.uk/turbulence-5/life-in-limbo/> (Letöltve: 2010.03.24.).
- Pianta, Mario (2004): A globális civil társadalom párhuzamos csúcstalálkozó. In: *Globális civil társadalom. I. kötet*. Szerk.: Anheier, Helmut – Glasius, Marlies – Kaldor, Mary. Typotex: 250–285.
- Pianta, Mario – Marchetti, Raffaele (2007): The Global Justice Movements: The Transnational Dimension. In: *The Global Justice Movement: Cross-National and Transnational Perspectives*. Szerk.: della Porta, Donatella. Paradigm Publishers: 29–51.
- Scheiring Gábor (2008): Seattle nyomában: A globalizációkritikai mozgalom mint a globális kormányzás új szereplője. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 17., No. 3.: 87–107.

- Seattlepi.com (1999): *WTO Case File: The shrimp-turtle case*. Interneten: <http://www.seattlepi.com/business/case1.shtml> (Letöltve: 2010.03.25.).
- Smith, Jackie (2002): *Globalizing Resistance: The Battle of Seattle and the Future of Social Movements*. In: *Globalization and Resistance: Transnational Dimensions of Social Movements*. Szerk.: Smith, Jackie – Johnston, Hank. Rowman&Littlefield: 207–227.
- Szabó Máté (2001): A globalizációellenes mozgalmak – a 21. század új mozgalomtípusai? In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 10., No.3.: 157–182.
- Szabó Máté (2008): Globális kommunikáció, civil társadalom, tiltakozás. In: *Fordulat*, No. 1.: 96–119.
- Tarrow, Sydney (2000): *Beyond Globalisation: Why Creating a Transnational Social Movement is so Hard and When is it Most Likely to Happen*. Interneten: <http://www.antenna.nl/~waterman/tarrow.html> (Letöltve: 2010.03.12.).
- Tarrow, Sidney – della Porta, Donatella (2005): Conclusion: „Globalization”, Complex Internationalism, and Transnational Contention. In: *Transnational Protest and Global Activism*. Szerk.: della Porta, Donatella – Tarrow, Sidney. Rowman&Littlefield: 227–246.
- Török Gábor (2005): *A politikai napirend*. Akadémiai Kiadó.
- Wapner, Paul (2005): Environmental activism and world civic politics. In: *The Global Resistance Reader*. Szerk. Amore, Louise. Routledge.

INTERJÚK

- Interjú Joanna Cabelloval, 2010. március 18. 17:15–18:27.
- Interjú Tadzio Müllerrel, 2010. március 3. 11:30–12:25.